

Oud Utrecht 1

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

PROCLAMATIE

Gewetenlooze ophitsers hebben getracht in verschillende plaatsen talrijke arbeiders tot nederlegging van het werk te bewegen. Daardoor wordt alleen onrust en verwarring onder de Nederlandsche bevolking gesticht.

Een dergelijke houding wordt door mij zoowel als door alle rustige personen ten sterkste afgekeurd. Het is ook in strijd met de verklaringen, die wij in vertrouwen op de tucht van onze arbeiders tegenover de Overheid afgelegd hebben.

Nameloos leed wordt anders over talrijke gezinnen gebracht. Staking is sabotage; zij is verboden en wordt dienovereenkomstig door de Duitsche Overheid gestraft. Ik waarschuw voor de ernstige gevolgen van zulk een onverantwoordelijke houding. Zij zullen zijn:

LOONGEMIS EN GEBREK

Ondersteuningsgelden mogen niet betaald worden. Met de schuldigen zullen ook onschuldigen moeten boeten. Alle personen, die onrust verwekken en tot staking aanzetten, worden ten strengste gestraft.

RADDRAAIERS WORDEN MET DEN DOOD GESTRAFT.

Utrecht, 26 Febr. 1941.

DE COMMISARIS DER
PROVINCIE UTRECHT.

**Februari 1941:
ook staking in Utrecht**

**Serie wijkboeken
Utrecht voltooid**

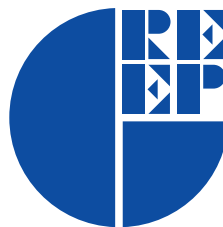
**Catharina van Rennes:
componiste en feministe**

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

**WALTMANN. HISTORISCH GEZIEN
EEN VAN DE EERSTEN.**

Maar vooral ook degelijk, betrouwbaar, vakkundig, uiterst actief en meer
dan 115 jaar volledig ingespeeld op onroerend goed in Utrecht en regio.

Eeuwig, en altijd actief in vastgoed

Maliesingel 18
Postbus 349
3500 AH Utrecht
Tel. 030 - 231 30 35
Fax 030 - 231 23 74
www.waltmann.nl
info@waltmann.nl

Inhoud

4

Ad van Liempt

Februari 1941: ook Utrecht staakte

10

Jellie van der Meulen

De Utrechtse Brood- en Meelfabriek Het Anker

15

Signalement

16

Hans Buitier

Serie van Utrechtse wijkboeken voltooid

Boekbespreking

18

Frederiek Eggink

**Catharina van Rennes (1858-1940):
componiste en gematigd feministe**

Boven het maaiveld 1

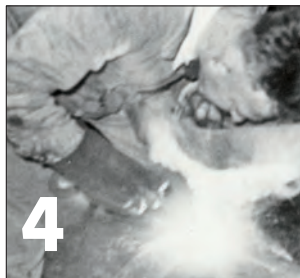
24

Tolien Wilmer (tekst) en Hans Collard (foto's)

Lustrumviering 85 jaar Oud-Utrecht

25

Agenda en berichten

Februaristaking in Utrecht

Niet alleen in Amsterdam, ook in Utrecht braken eind februari 1941 stakingen uit tegen de jodenrazzia's en het optreden van de Weerbaarheidsafdeling van de NSB. Wie het niet wist van horen zeggen, leerde ervan door de proclamaties van de bezetter die nieuwe raddraaiers de doodstraf in het vooruitzicht stelde.

Broodfabriek op A-locatie

Ruim negentig jaar lang - van 1864 tot 1956 - was op de hoek van Wittevrouwensingel en Kruisstraat een brood- en meelfabriek gevestigd. Kroniek van de snelle opkomst en bijna even snelle neergang van 'Het Anker'.

'Met forsken tred met vasten blik'

De Utrechtse componiste, koordirigente en zangepedagoge Catharina van Rennes (1858-1940) was niet alleen op muzikaal gebied zeer actief, ook sloot ze zich aan bij verschillende (gematigd) feministische bewegingen. Eerste aflevering van 'Boven het maaiveld', een serie biografische portretten van opmerkelijke Utrechtse vrouwen.

Februari 1941: ook Utrecht staakte

Werkspoor, waar de Utrechtse staking begon.

□ FOTO: KLM AEROCARTO, 1938, HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De Februaristaking in 1941 bleef niet beperkt tot Amsterdam, maar sloeg over naar andere steden als Zaandam, Hilversum en Utrecht. Dat vernamen de Utrechtenaren echter niet uit verslagen in de lokale pers, maar door de officiële proclamaties van autoriteiten en het nieuws van de straat.

De arbeiders van de machinefabriek Jaffa sloten zich snel bij de staking aan. De foto toont de vervaardiging van houtgasgeneratoren in 1940.

□ FOTO: POLYGOON, NEDERLANDS FOTOBUREAU, HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Het moet voor de lezers van het *Utrechtsch Dagblad*, het *Utrechtsch Nieuwsblad*, de *Utrechtsche Courant* en *Het Centrum* een merkwaardige ervaring zijn geweest die donderdag de 27e februari 1941. Prominent stond er op de voorpagina een 'Waarschuwing van den burgemeester' die erop vertrouwde 'dat ieder zal afzien van werkstaking of sabotage in enigerlei vorm'. Maar waarom, en wat er dan allemaal in de stad aan de hand was - daarover zwegen al die kranten.

Dat er wel degelijk heel wat gaande was, konden de inwoners van Utrecht wel op een andere manier weten. Aan het eind van woensdag 26 februari was op verschillende plaatsen in de stad een dreigende proclamatie aangeplakt (zie omslag van dit nummer), ondertekend door de Commissaris der provincie Utrecht, ir. F.E. Müller. Het was diens eerste daad van betekenis, want hij was pas vier dagen eerder

geïnstalleerd als opvolger van de wegens zijn anti-Duitse houding ontslagen commissaris Bosch van Rosenthal. Müller was kringleider van de NSB in Utrecht geweest en ook directeur van de gehate beenzwartfabriek, de *benenkluif*, die Utrecht vele decennia met een ziekmakende stank opscheepte. De proclamatie van Müller begon met een zin die er niet om loog: 'Gewetenlooze oplichters hebben getracht in verschillende plaatsen talrijke arbeiders tot nederlegging van het werk te bewegen.'

Dat was de bevestiging: er werd dus gestaakt. En niet alleen in Amsterdam, waarover de wildste geruchten gingen, maar ook in de eigen stad, in Utrecht. Die Utrechtse

Burgemeester Ter Pelkwijk feliciteert Müller met zijn benoeming tot Commissaris der provincie op 22 februari 1941.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

staking heeft het niet verder gebracht dan één regel in het standaardwerk van dr. Ben Sijes over de Februaristaking en een enkel woord in het geschiedwerk van dr. L. de Jong. Pas in 1981 zijn er details over die plotselinge opflakking van onvrede en verzet in de Domstad bekend geworden toen tal van betrokkenen erover in het *Utrechts Nieuwsblad* aan het woord kwamen.

Een 'stadsoorlog' in Amsterdam

De aanleiding tot de staking lag zonder enige twijfel in Amsterdam. Daar waren communistische arbeiders uit de CPN in actie gekomen na de razzia van zaterdag en zondag 22 en 23 februari op het Jonas Daniel Meyerplein, midden in de jodenbuurt. Vierhonderd joodse mannen waren er van de straat geplukt en in overvalwagens gesleurd, op klaarlichte dag, onder het oog van het publiek, en door toedoen van Duitse politie en militairen. Er ging een schok door de stad. Maar het is iets te simpel om te zeggen dat die staking uitsluitend en alleen een reactie was op die razzia. Amsterdam kookte al weken. Er zijn inmiddels historici die beweren dat er in die dagen een 'stadsoorlog' woedde, en dat is een adequate omschrijving. Zo was er op 17 februari ook al een staking geweest, van arbeiders die in de werkverschaffing liepen en die protesteerden tegen de lage uitkering en hun werkomstandigheden. Daar hadden, midden in de oorlog, zeker 2.000 mensen aan meegedaan. En de stad was bijna

dagelijks het decor van straatrellen, waarin de geüniformeerde tak van de NSB, de in het zwart gestoken WA (Weerbaarheidsafdeling), een centrale rol speelde. Er was in feite sprake van een strijd om de macht op straat. De WA trok zich van niemand iets aan en de Amsterdamse politie trad er vrijwel nooit tegen op, omdat ze door de Duitse bezetter kon worden teruggefloten. Een deel van de joodse bevolking, vooral de jeugd, organiseerde zich in knokploegen om zich de Nederlandse fascistische van het lijf te houden. Al weken ging het zo door, er sneuvelden voortdurend ruiten en marktkramen, en uiteindelijk kwam er ook een dodelijk slachtoffer, WA-man Koot, gevallen in een straatgevecht. Toen kort erna opnieuw een gewelddadig incident werd gemeld, besloot Hanns Albin Rauter, de hoogste politiechef in Nederland, de joden voor alle onrust verantwoordelijk te stellen. Hij gaf opdracht tot de massale arrestatie van joodse mannen op zaterdag en zondag. Op maandag deed de CPN een eerste stakingsoproep, maar die sloeg niet aan. Na een vergadering op maandagavond op de Noordermarkt lukte het op dinsdag 25 februari beter. De trams werden bij het uitrijden tegengehouden en soms zelfs uit de rails gekieperd, en omdat er geen trams reden, merkte iedere Amsterdammer direct dat er iets aan de hand was. Steeds meer bedrijven liepen leeg, er waren tienduizenden mensen op de been, op sommige plaatsen ontstonden hevige rellen en vechtpartijen. De Duitsers waren verbluft - stakingen waren in het Derde Rijk een onbekend fenomeen. Toen ze zich realiseerden wat er aan de hand was, sloegen ze hard terug. Er werden overal ordetroepen vandaan gehaald en al in de middag vielen de eerste geweer schoten in de Amsterdamse straten - en ook de eerste doden.

WAARSCHUWING

Zeg ook, dan is het in dezen, zoo uiterst moeilijken tijd in het belang van allen, dat het maatschappelijke leven, zooveel als maar eenigszins mogelijk is, op normale wijze verloopt.

Indien de orde thans op eenigerlei wijze verstoord wordt, zullen niet alleen de schuldigen, doch ook vele anderen de nadeelige gevolgen daarvan op zéér pijnlijke wijze ondervinden.

Ik maak hierom de burgerij met grooten nadruk aan, in elk opzicht mede te werken tot een zoo goed mogelijken gang van zaken en vertrouwen, dat ieder zal afzien van werkstaking of sabotage in eenigerlei vorm.

DAT OVER ONZE STAD GEEN ONHEILEN GEBRACHT WORDEN, WELKE TE VERMIJDEN ZIJN!

Laat ieder afzien van daden, welke tegenover zijn medeburgers niet te verantwoorden zijn en in eigen kring aanmanen het werk op normale wijze voort te zetten en de maatschappelijke orde te handhaven.

UTRECHT, 26 Februari 1941.

De Burgemeester van Utrecht,
TER PELKWIJK.

Waarschuwing aan de Utrechtse bevolking in het Utrechts Nieuwsblad, 27 februari 1941.

□ FOTO HUA

Ook staking in Utrecht

De staking sloeg over naar Utrecht. We weten vrijwel zeker dat dat gebeurd is via Werkspoor, het bedrijf dat vroeger treinstellen voor de NS produceerde en dat een hoofdvestiging had in Amsterdam en een grote nevenvestiging in Zuilen. In haar boek *Utrecht in verzet* meldt Spaans-Van der Bijl dat Werkspoor-arbeider Gerrit Kamperman op woensdag 26 februari om negen uur 's ochtends in de kantine zijn collega's opriep de poort uit te lopen en in staking te gaan. De toen pas 20-jarige Ries van der Steen vertelde mij in 1981 dat hij het weekend ervoor in Amsterdam was geweest en had meevergaderd met de initiatiefnemers van de staking daar. Zijn groepje had in Utrecht vervolgens een manifest gemaakt met als kop *Amsterdam staakt - wij ook*.

Kampermans oproep kreeg wel bijval in de Werkspoor-kantine, maar er waren ook tegenstanders, dus er volgde discussie. Die werd pas beëindigd, toen de zoon van Werkspoor-directeur Damme zich erin mengde, de trap in de kantine beklom en vandaar de arbeiders opriep geen risico te nemen en weer aan het werk te gaan. M.H. Damme jr. was niet geliefd, werd als pro-Duits beschouwd (hij is na de oorlog ook vervolgd, maar niet veroordeeld) en moest constateren dat zijn optreden een averechts effect had. 'Het gevolg was dat opeens iedereen de fabriek uitliep. Daarmee begon de staking', aldus ooggetuige P.A. Endendijk in het *UN* van februari 1981.

Een deel van de Werkspoor-werknemers, onder wie Endendijk, ging rechtstreeks naar huis, een ander deel ging andere bedrijven in de stad langs om meer mensen op te wekken tot staken 'tegen de moffen'. D. Wethly, lid van de fabrieksraad van Werkspoor, was een van hen. Hij zei in 1981: 'In het begin waren we misschien met een man of honderd. Maar dat werden er gauw meer. Bij Demka waren ze, bij wijze van spreken, de poort al uit voor wij er waren: zo gauw was het nieuws daar bekend. En vandaar gingen we de stad in.'

Het aantal stakers liep al snel in de duizenden. Bij Werkspoor werkten in 1941 ongeveer 2.000 mensen, bij het naast gelegen staalbedrijf Demka ongeveer 1.100 man. Daarna was Jaffa aan de beurt. De initiatiefnemer daar was Ries van der Steen. Deze jonge CPN'er kwam van Werkspoor, maar was op verzoek van zijn partij speciaal bij Jaffa gaan werken om daar een contactgroep op te zetten. Hij kreeg de collega's bij Jaffa zonder veel moeite de poort uit. De stoet stakers groeide alsmaar verder aan. Ze trokken naar

de Croeselaan, naar de metaalfabriek van Frans Smulders. Daar vlak bij het toegangshek stond de toen 26-jarige Chris van der Veeken. Hij herinnerde zich in 1981: 'Ik zag daar die horde aankomen. Ze riepen leuzen, zo van: "We staken, we houden ermee op." Waar het precies om ging wist ik eerlijk gezegd niet, maar in ieder geval tegen de moffen. Ik ben meteen naar binnen gegaan. Ik heb de lichtschakelaar omgedraaid zodat iedereen opkeek van zijn werk en ik heb keihard geroepen: "We staken, we gaan plat." In de werkplaats ging iedereen naar buiten, alleen op het kantoor bleven ze hangen.'

Van der Veeken trok vervolgens met de stakers mee naar andere bedrijven. Toen hij er in 1981 op terugkeek, zei hij er direct bij dat hij niet als een held moet worden gezien, het was allemaal tamelijk onbezonnen: 'Ik weet nog precies dat ik meeliep in die demonstratie naar het volgende bedrijf en dat er moeders en vrouwen langs de kant stonden. Die riepen: "Kijken jullie maar uit, met die rotmoffen." Toen pas snapte ik hoe gevaarlijk het was wat we deden.'

Rauter tijdens zijn proces in Den Haag, april 1948. Hij werd vanwege zijn oorlogsmisdaden ter dood veroordeeld en in maart 1949 gefusilleerd.

□ FOTO: JOSEPH THURING, NATIONAAL ARCHIEF, FOTOCOLLECTIE ELSEVIER

Het meest bijzondere stakingsverhaal komt van de installatiefabriek Coq op wat nu het Kanaleneiland heet. De directeur daar heette H.A. Hidde Nijland. Zijn initialen vormen het Duitse woord voor haan, maar hij had zo'n hekel aan Duitsers dat hij zijn bedrijf naar een Franse haan genoemd heeft, Coq dus. Hidde Nijland liep elke ochtend even door de fabriek en maakte daar een praatje met de werknemers. Op woensdag 26 februari dus ook, en toen de arbeiders daar bij elkaar stonden om de toestand te bespreken zei hij: 'Ik ben het weekend in Amsterdam geweest. Ik heb gezien wat ze daar met de joden hebben gedaan. Als jullie daarom zouden willen staken, kan ik mij dat goed voorstellen. Mijn zegen heb je.' Het bedrijf liep onmiddellijk leeg. Het gevaar bleef die dag beperkt. De Utrechtse politie reageerde niet op de demonstrerende stakers, en Duitsers waren er niet veel te bekennen. Alleen, zo herinnerde

zich initiatiefnemer Ries van der Steen, bij het Merwedekanaal is het even spannend geweest. De stakers wilden naar de Haka, een levensmiddelfabriek aan de overkant van het kanaal. Toen ze daar in de buurt kwamen hebben daar gelegerde Duitsers een paar schoten afgevuurd. Er raakte niemand gewond. Vanaf dat moment besloten de stakers zich in kleine groepjes af te splitsen om de bedrijven langs te gaan. Er is in ieder geval gestaakt bij de Verenigde Blikfabrieken Verblifa en ook bij de broodfabrieken van de Lubro. Volgens bakker C.G. Sluijk, die zelf bij bakkerij Van Gendt op de Nobelstraat werkte, hebben de volgende dag heel wat Utrechtse zonder vers brood gezeten. De tien man die bij Van Gendt werkten zijn volgens Sluijk ook het bedrijf uitgelopen.

Maatregelen van de bezetter

Er zullen ongetwijfeld nog veel meer kleinere bedrijven platgelegen hebben, maar daarover is niets te vinden. Zeker niet in de kranten, want die zwijgen in hun eigen kolommen over de stakingsacties in de stad. De meeste informatie komt eigenlijk van de proclamatie van commissaris der provincie Müller. Daarin valt namelijk het woord 'staking', dat elders in de kranten ontbreekt. De proclamatie vermeldt:

Staking is sabotage; zij is verboden en wordt dienovereenkomstig door de Deutsche Overheid gestraft. Ik waarschuw voor de ernstige gevolgen van zulk een onverantwoordelijke houding. Zij zullen zijn: LOONGEMIS EN GEBREK. Ondersteuningsgelden mogen niet betaald worden. Met de schuldigen zullen ook onschuldigen moeten boeten. Alle personen, die onrust verwekken en tot staking aanzetten, worden ten strengste gestraft. RADDRAAIERS WORDEN MET DEN DOOD GESTRAFT.

De proclamatie van Müller volgde op een vergadering die 's middags bijeen was geroepen door dr. Joachim, de Beauftragte (speciale gevolmachtigde voor Utrecht) van Seyss-Inquart. Hij eiste een snel en hard optreden - zoals de hoogste SS-chef Hanns Albin Rauter dat voor alle stakingsgebieden had geëist. Burgemeester Ter Pelkwijk wilde dat niet, en vandaar dat commissaris Müller dat deed. De burgemeester beperkte zich tot een veel vriendelijker gestelde waarschuwing, die de volgende dag, donderdag dus, in de kranten stond:

‘Ik maan hierom de burgerij met groote nadruk aan, in elk opzicht mede te werken tot een zoo goed mogelijken gang van zaken en vertrouw dat ieder zal afzien van werkstaking of sabotage in eenigerlei vorm. DAT OVER ONZE STAD GEEN ONHEILEN GEBRACHT WORDEN, WELKE TE VERMIJDEN ZIJN.’

Het is een curieuze voorpagina, die van het *Utrechtsch Nieuwsblad* van donderdag 27 februari 1941. Rechts bovenin de waarschuwing van de burgemeester, links bovenin het communiqué van de bevelhebber van de Weermacht in Nederland, Friedrich Christiansen, dat hij de macht over de provincie Noord-Holland aan zich heeft getrokken en dat stakingen, samenscholingen en demonstraties zijn verboden. Overtredingen zullen streng worden gestraft en als het om bedrijven gaat die voor de weermacht belangrijk zijn zal zelfs de doodstraf volgen.

En links onderin staat dan een uitvoerig stuk over de stakingen in Amsterdam. Alle kranten hebben van het ANP hetzelfde stuk gekregen, ze zijn verplicht het af te drukken. ‘Van welingelichte zijde ontvingen wij de volgende uiteenzetting’ heet het. En dan gaat het lang te keer over joodse elementen, onverantwoordelijke, misdadige raddraaiers, kuiperijen tegen de bezettingsautoriteiten, anti-Duitse ophitsers en betaalde Engelse agenten - kortom, het hele scala van de Duitse oorlogspropaganda komt voorbij.

De maatregelen van de bezetter tegen de staking wierpen wel vruchten af. In Amsterdam waren er toen al negen doden gevallen, omdat de Duitse ordetroepen met scherp hadden geschoten. En in Utrecht was op de meeste bedrijven meegedeeld dat er standrechtelijke executies zouden volgen als de stakers de volgende dag niet aan het werk gingen. De staking verliep. Een enkeling bleef wat langer weg, zoals Werkspoorder Wethly: ‘We hadden afgesproken 24 uur te staken. Nou, 24 uur is bij mij 24 uur, dus ik kwam een paar uur later. Ik ben gewoon naar mijn plaats gegaan. Even later werd ik opgehaald door de *Grüne Polizei*.’ Wethly werd meermalen verhoord en pas na een week of drie vrijgelaten.

Ries van der Steen deed nog een poging de staking te verlengen. Hij had met zijn groepje op woensdagavond nieuwe pamfletten gestencild. De verspreiding ging, de volgende ochtend, zo: ‘Ik fietste nogal hard langs de fabriekspoort, waar het al flink druk was. In mijn zak hield ik een stapel biljetten vast. Vlakbij de poort gooide ik ze gewoon omhoog

en in een wolk van dwarrelende papieren kon ik mooi wegrijden. Niemand herkende je op die manier.’

Van der Steen werd die week, toen hij weer op zijn werk verscheen, direct gearresteerd, maar hij werd kennelijk niet verdacht van een actief aandeel in de organisatie van de staking. Hij hield vol dat hij wel had meegestaakt maar geen idee had waarvóór. Hij is verhoord in het beruchte pand Maliebaan 74, waar de *Sicherheitsdienst* tijdens de oorlog verzetslieden te pakken nam, maar hij werd na korte tijd vrijgelaten. Hij dook onder, maar werd in mei 1942 opnieuw gearresteerd, verdacht van verzetsdaden in Amsterdam. Hij stond met zeven anderen terecht tijdens een groot communistenproces in Utrecht. Daar kwam zijn rol in de Februaristaking van Utrecht wel aan de orde. Hij hoorde de doodstraf tegen zich eisen, maar de uitspraak was vijftien jaar tuchthuisstraf, die hij onder zware omstandigheden in Duitse gevangenissen heeft uitgezeten. Hij kwam geknakt uit de oorlog en was in 1981, toen hij mij vanuit Spanje telefonisch te woord stond, zwaar invalide. Van der Steen overleed kort daarna.

Utrecht met de schrik vrij

Op 1 maart 1941 werd bekend dat Amsterdam, Hilversum en Zaandam zware boetes kregen, respectievelijk 15, 2,5 en een half miljoen gulden. Utrecht niet. Dat was te danken aan ir. F. Müller, die bij Rauter een goed woordje deed voor de stad. Rauter luisterde naar hem, want hij was heel tevreden over de manier waarop de staking in Utrecht was bedwongen. De commissaris der provincie stuurde een zeer goede oproep rond en trad samen met Beauftragte dr. Joachim doortastend op, zo rapporteerde Rauter in een evaluatie.

Zo kwam Utrecht met de schrik vrij. Het leven in oorlogstijd kon weer doorgaan. In dagblad *Het Centrum* stond op donderdag 27 februari een halve pagina met fraaie, actuele foto's die de vorige dag waren genomen. Van de hengstenkeuring in Bunnik.

Bronnen

- diverse interviews met Utrechtse februaristakers, februari 1981, door de auteur
- diverse Utrecht dagbladen, februari 1941, in Het Utrechts Archief
- Liempt, Ad van, ‘Staken? Mijn zegen heb je’, in: *Utrechts Nieuwsblad* 26 februari 1981.
- Roest, Friso, en Jos Scheren, *Oorlog in de stad* (Amsterdam 1998).
- Spaans van der Bijl, T., *Utrecht in Verzet*, 40-45 (Utrecht 1995).

De fabriek tussen 1890 en 1902 (houtgravure). Links is het pakhuis te zien dat in 1890 werd gebouwd.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De Utrechtsche Brood-

Veel Utrechters zullen zich nog de bakkerijen van de Lubro, Do Schat en De Korenschoof herinneren, maar de Utrechtsche Brood- en Meelfabriek Het Anker is wellicht minder bekend. Toch was dit de oudste broodfabriek van Utrecht en het grote gebouw stond op een opvallende plek in de stad, op de hoek van de Wittevrouwensingel en de Kruisstraat.

Aanleiding voor het oprichten van de broodfabriek was de afschaffing van de *Wet op het Gemaal* in 1855. Omdat per 1 januari 1856 geen accijns meer werd geheven op het te malen graan, konden korenmolenaars onbeperkt graan malen en voorraden aanleggen. Zo ontstond de mogelijkheid

om op grote schaal meel en brood te produceren. Bovendien kon gebruik worden gemaakt van nieuwe technische ontwikkelingen, zoals de stoommachine.¹ In Utrecht werd al in 1857 de *NV Maatschappij, gezegd de Korenschoof* opgericht. De eigenaars beperkten zich in het begin

tot het inrichten van een meelfabriek en besloten pas in 1884 tot de bouw van een broodfabriek aan de Kaatstraat. De in 1863 opgerichte *NV De Utrechtsche Brood- en Meelfabriek* (later met de toevoeging *Het Anker*) opende al in 1864 een broodfabriek, de eerste van de stad Utrecht. De vennootschap had een terrein aangekocht aan de Wittevrouwensingel, tussen de Gasthuisstraat en de Kruisstraat. Bij de koop hoorde het leegstaande gebouw van de voormalige Rijkshulpmunt. Dat gebouw werd grondig verbouwd en aan de achterkant uitgebreid.² De vorm van de brede, symmetrische voorgevel, met in het midden een vooruitspringend gedeelte, bleef wel gelijk. De ligging van de fabriek aan de singel was gunstig: het meel kon per boot worden aangevoerd.

Opening van de fabriek

De opening vond plaats op 2 mei 1864. Het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* meldde al op 25 april: 'Maakten wij voor eenige dagen met een enkel woord gewag van de broodfabriek te dezer stede, wij kunnen thans nader mede deelen, dat maandag den 2 mei het brood voor iedereen zal worden verkrijgbaar gesteld. De proeven vooral in de laatste dagen genomen, voldeden zeer goed wat het witte brood aangaat, hetwelk uitmuntend is. Ieder die de fabriek heeft gezien, roemt hare nette en doelmatige inrigting. Ze voldoet aan alle eischen van den tegenwoordigen tijd, en is

Uitbreidingen en verbouwingen

De fabriek had in het begin vier ovens voor het bakken van brood; een stoommachine met een ketel van 6 pk zorgde voor de beweegkracht. Er waren in 1865 nog maar 28 ondernemingen in Utrecht met een stoommachine, zodat het nieuwe bedrijf heel modern was voor die tijd. Het personeel bestond op 31 december 1864 uit 19 personen: een magazijnmeester, een meester-bakker, een machinist, een stoker, een magazijnknecht, een portier en dertien bakkersknechts.³ Hun loon bedroeg f4,- tot f12,- per week. Het aantal depothouders was intussen al gestegen van zes tot veer-

tien: twaalf in Utrecht, één in De Bilt en één in Zeist. Sommige Utrechtse depothouders begaven zich bovendien met brood van de fabriek naar omliggende gemeenten.

Het bedrijf bleek dus in een behoefte te voorzien. In de loop van de jaren konden daarvoor diverse uitbreidingen en verbouwingen plaatsvinden, waardoor een groot fabriekscomplex ontstond. In 1878 werd aan de linkerkant achter de fabriek een hoog gebouw neergezet voor het malen van graan. Op de benedenverdieping van deze maalderij kwamen de maalstenen en de bovenlokalen waren bestemd voor de opslag van graan. Nu was er pas echt sprake van een brood-

en Meelfabriek Het Anker

der bezigtiging overwaardig. Men berekent dagelijks drieduizend brooden te kunnen bakken, en bij toeneming van het gebruik is er gezorgd voor plaats tot daarstelling van nog een oven, zoodat men dan ruim 5000 brooden per dag zal kunnen afleveren'. De directeuren, D. van Zijdveld en H.J. van de Poll, maakten bekend dat het brood, gemerkt 'U.B.F.', alleen verkocht mocht worden bij zes 'depothouders', die met naam en adres vermeld werden.

Een nieuwe fabriek in de stad was uiteraard goed voor de werkgelegenheid. Op 4 mei 1864 stond de volgende advertentie in de krant: 'Bakkersknechts, hun vak grondig verstaande, kunnen vanaf heden aan de Utrechtsche Brood- en Meelfabriek worden geplaatst. Hierop reflecteerende worden verzocht zich te vervoegen aan het Fabrieksgebouw, Wittevrouwensingel'.

Briefhoofd uit 1918 waarop het complex afgebeeld is. De twee schoorsteenpijpen zijn inmiddels vervangen door één hoge schoorsteen.

□ HUA, BOUWVERGUNNINGEN 1910-1954

én meelfabriek. In 1890 werd een afzonderlijk graanpakhuis gebouwd, in het verlengde van de Gasthuisstraat. Tien jaar later volgde de bouw van een paardenstal met wagenruimte aan de achterkant van het terrein. Het brood werd immers nog met handkarren en paard-en-wagens gedistribueerd. Aan de rechterkant van het brede hoofdgebouw bevond zich een ingang met aan weerskanten de directeurskamer en een kantoor. Daarachter was het broodmagazijn gesitueerd en aan de kant van de Kruisstraat vond de afgifte van het brood plaats. In het midden van de fabriek was de bakkerij te vinden. Aan de linkerkant van het hoofdgebouw was de ingang naar het meelmagazijn. Het terrein werd omgeven door een ijzeren hek.

Roet uit de schoorstenen

Rond 1875 werd D. van Zijdveld de enige directeur van de fabriek. Na zijn overlijden in 1886 werd hij opgevolgd door zijn zoon, D.K.I. van Zijdveld. Per 1 oktober 1898 vond de overname plaats van de broodfabriek *De Rijn* aan de Amsterdamsestraatweg. De eigenaar daarvan, H. van Engelen, werd vervolgens de nieuwe directeur van de Utrechtse Brood- en Meelfabriek.

Hij vroeg in juni 1899 vergunning voor het bouwen van een zesde oven. De vijfde oven was in 1891 aangebracht. Toen hadden de omwonenden geen bezwaar aangekend, maar nu kwamen ze toch in actie. De nieuwe 'heteluchtbakoven' zou namelijk een afzonderlijke schoorsteen krijgen en de buurt vreesde daardoor extra overlast. Pal achter de fabriek lagen de in 1859/60 gebouwde huisjes van de Stevensfundatie en de bewoners bleken veel hinder te ondervinden van de rook uit de twee schoorstenen die de fabriek al rijk was. In een brief,

Bij de Dépothouders der			
UTRECHTSCH E BROOD- EN MEEL FABRIEK,			
zijn onderstaande Brood- en Meelsoorten verkrijgbaar.			
Korentenbrood à 100 & 50 Lood 23 & 11½ Ct.		Ongebuilbrood (Roodeweits)	
Gebuilbrood (Witte)		Vloerbrood à 150 & 75 Lood 20 & 10 Ct.	
Plaatbrood à 100 & 50 Lood 19 & 9½ "		Busbrood à 150 & 75 " 20 & 10 "	
Vloerbrood à 100 & 50 " 19 & 9½ "		Roggebrood.	
Busbrood à 100 & 50 " 19 & 9½ "		Blank á 150 Lood	13 "
Fluitbrood à 100 & 50 " 19 & 9½ "		Zwart à 150 "	13 "
Kruisbroodjes	5 "	Zoet à 150 & 75 Lood à 17 & 8½ "	
Kadetjes	2½ "	Korenten à 150 & 75 " à 25 & 12½ "	
Blank Roodeweits.		Ned. Pd. Meel.	
Vloerbrood à 150 Lood	21 "	Gebuil	30 "
" à 100 "	14 "	Ongebuil	15 "

Reclamebiljet uit ca. 1920.

□ HUA, BIBLIOTHEEK

voorzien van 36 handtekeningen, verklaren de bewoners dat 'voortdurend groote vlokken roet en somtijds vonken vuur den schoorsteen verlaten, zeer tot ongerief van adressanten, die daarvan de onaangenaamste gevolgen in hunne woningen ondervinden'.⁴ Ze stelden voor de bestaande schoorstenen en de nieuwe schoorsteen te verhogen tot minstens 25 meter, maar de fabrieksdirecteur voelde daar niet veel voor. Hij liet een van de schoorstenen schoonmaken en verwachtte daarna geen hinder meer voor de omwonenden.

De inspecteur over het bouwen was niet overtuigd: 'Al is de verspreiding van rook in den laatsten tijd niet zoo hevig dan mij vroeger bij herhaling is gebleken, toch kan ik daaruit niet het vermoeden afleiden dat dit voor het vervolg zoo zal blijven. De drooge weersgesteldheid gedurende den laatsten tijd heeft er ook toe medegewerkt dat neerslag van rook minder was te verwachten'.⁵ Uiteindelijk werd de nieuwe oven op een

andere plaats aan de fabriek aangebouwd en met de hoogste al bestaande schoorsteen (22 meter) in verbinding gebracht. In 1902 kwam er toch nog een nieuwe schoorsteen, die maar liefst 35 meter hoog werd en die de bestaande schoorstenen verving.

Bloeiende onderneming

In 1901 werkten er 35 arbeiders (34 mannen en 1 jongen) bij de fabriek. De omzet was goed: 'De afdeling broodfabriek, zoowel de afdeling handel in gemalen granen, hoofdzakelijk voor veevoeder, wijzen aanzienlijk hogere omzetcijfers aan. De resultaten van het bedrijf waren bevredigend'.⁶ In 1902 waren er al 45 arbeiders en in 1905 was dit aantal opgelopen tot 55. De vennootschap kocht in de loop van de jaren huizen in de Gasthuisstraat, naast de fabriek, die aan personeelsleden verhuurd konden worden.

Het fabrieksgebouw vlak voor de sloop, 1964.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Het hoekhuis (Gasthuisstraat 1) werd in 1921 ingericht als depot voor de verkoop.⁷

In 1907 werd J.O.W.G. Streef adjunct-directeur onder Van Engelen en enkele jaren later ging hij de fabriek leiden. Bij zijn overlijden in 1930 werd gememoreerd, dat hij de directie gevoerd had met grote trouw en toewijding en dat de fabriek zich onder zijn leiding 'rustig tot een bloeiende onderneming' ontwikkeld had.

Directeur Streef leefde voor de broodfabriek en vervulde daarbuiten geen functies. De voorzitter van het college van commissarissen wist niet goed wat hij bij het herdenken van deze stille man moest zeggen, maar uit de toespraak die een van de personeelsleden bij de begrafenis hield, blijkt dat de directeur zeer gewaardeerd werd: 'Ook toen hij reeds thuis was, was nog zijn hart en hoofd bij ons en bij de fabriek. Wanneer wij hem gadeslaan in de reeks van twintig jaren waarin hij arbeidde, dan zien wij hem strijden, strijden in de directiekamer, strijden in het groote oorlogsgebeuren, strijden tegen zijn concurrenten. Maar er is één ding, dat hem vooral gold: de belangen van ons als personeel.'⁸

Het Anker van directeur Poen

De opvolger van Streef, de in 1930 benoemde Egbertus Poen, leefde minder teruggetrokken dan zijn voorganger. Zo was hij bestuurslid van de Sociëteit *De Vereeniging* en voorzitter van de Bond van Oud-leerlingen van het Station Maalderij en Bakkerij te Wageningen. Kort na zijn aantreden werden nieuwe statuten vastgesteld. De meest opvallende wijziging betrof de naam van de fabriek: vanaf 3 oktober 1930 werd de zaak gedreven onder de handelsnaam *Utrechtsche Brood- en Meelfabriek Het Anker*.⁹

De nieuwe naam klonk wellicht betrouwbaar, maar er braken moeilijke jaren aan voor de fabriek. De crisisjaren, de Tweede Wereldoorlog en de concurrentie met andere broodfabrieken in de stad zorgden uiteraard voor problemen. Directeur Poen schakelde in 1951 één concurrent uit: per 1 mei van dat jaar vond de overname plaats van *de Gooyer's Bakkerij* van R. de Gooyer, de vader van de acteur Rijk de Gooyer. In zijn biografie heeft de acteur geen goed woord over voor deze transactie: 'In de jaren vijftig was het bedrijf van vader De Gooyer gefuseerd met een ander bakkersbedrijf,

Het Anker. Dat was beter, zeiden ze tegen zijn vader, tegen de concurrentie. De baas van Het Anker - "Hij heette ook nog Poen!" - bleek een enorme oplichter. Na een jaar ging de boel failliet.'¹⁰

Het Anker ging inderdaad failliet, maar Egbertus Poen was toen al overleden. Op de avond van 11 december 1952 reed hij op de nieuwe rijksweg Utrecht-Amsterdam met zijn personenauto op een stilstaande truck met oplegger en werd hij vrijwel op slag gedood. De directie werd eerst waargenomen door commissaris G.W. Tap; in 1953 werd Jan Poen, broer van Egbertus, waarnemend directeur.

Faillissement en overname

Bij vonnis van de Arrondissementsrechtbank te Utrecht van 11 december 1953 werd de NV Utrechtsche Brood- en Meelfabriek Het Anker in staat van faillissement verklaard. Goodwill en inventaris werden overgedragen aan J. Noteboom, die het bedrijf met ingang van 1 augustus 1954 voor eigen

rekening en risico aan de Wittevrouwensingel voortzette. Hij verenigde het met zijn eigen zaak *Noteboom's Bakkerijen NV*; de nieuwe naam werd *Bakkerij Noteboom*.¹¹

De doorstart was echter gedoemd te mislukken. De curator in het faillissement van Het Anker had namelijk op 10 mei 1954, vlak vóór de overname door Noteboom, de gebouwen van de fabriek (inclusief bijgebouwen, woonhuizen, pakhuizen en terreinen) verkocht aan de gemeente Utrecht. Toen Noteboom het bedrijf overnam, hoopte hij dat hij het pand zou kunnen behouden, maar hij kwam al snel bedrogen uit. De gemeente Utrecht zocht een terrein voor nieuwbouw van het concertgebouw Tivoli aan de nabijgelegen Kruisstraat en wilde het fabriekspand slopen. In de verkoopakte was wel als beding opgenomen dat Noteboom het bedrijf mocht voortzetten zonder enige vergoeding voor dit gebruik aan de gemeente te hoeven betalen, maar dat gold slechts tot uiterlijk 1 november 1954. Noteboom moest dus op zoek gaan naar een ander pand en dat bleek heel moeilijk. De wanhopige bakker probeerde van alles om aan de Wittevrouwensingel te kunnen blijven, want hij dreigde letterlijk en figuurlijk brodeloos te worden. Hij gaf toe dat hij te goed van vertrouwen was geweest en verzuimd had zijn positie juridisch scherp omlijnd vast te leggen. Noteboom weigerde het pand vrijwillig te verlaten en eindigde een brief aan de gemeente Utrecht als volgt: 'Wanneer U mij op straat zet dan is mijn bedrijf voor goed kapot. Ik vertrouw wel zeer, dat U als overheid mij dit niet zult aandoen.'¹²

Parkeerterrein

Voor het gemeentebestuur was nieuwbouw van het concertgebouw Tivoli op de plaats van de fabriek belangrijker dan

het voortbestaan van het bedrijf van Noteboom. Bovendien vonden B&W het fabriekspand in deze omgeving 'allerminst passend' en zeer ontsierend. Het kwam in 1955 tot een rechtszaak, waarbij de gedaagde veroordeeld werd binnen een maand de fabriek te ontruimen. Noteboom kreeg uitstel tot 1 januari 1956 en het duurde uiteindelijk nog tot 14 maart, voordat hij het gebouw had verlaten. Hij had inmiddels het bakken van brood toevertrouwd aan Bakkerij De Zeeuw v/h Hus aan de Waterstraat.

Het zal heel zuur voor Noteboom zijn geweest, dat de geplande nieuwbouw van Tivoli aan de Kruisstraat nooit gerealiseerd werd. Pas in 1965 werd het fabriekscapex - inclusief enkele huizen aan de Gasthuisstraat - gesloopt. Het terrein werd ingericht als parkeerplaats. In 1968 werden ook bijna alle huisjes van de Stevensfundatie afgebroken, waardoor het parkeerterrein kon worden uitgebreid. Bijna twintig jaar later, in 1987, werd begonnen met de bouw van een parkeergarage en woningen op de plaats van de broodfabriek en de fundatie.

Noten

- 1 Zie voor meer informatie over de afschaffing van de accijns en de technische ontwikkelingen: *Bakkersverhalen*, uitgave ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Volksbuurtmuseum Wijk C (Utrecht, 2007) en P.D. 't Hart, *Leven in Utrecht 1850-1914. Groei naar een moderne stad* (Hilversum, 2005).
- 2 Zie voor de aankoop: Het Utrechts Archief (HUA), archief Dienst van het kadaster en de openbare registers, inv.nr. 5238 (nr. 101) en voor de bouwvergunning: HUA, archief gemeentebestuur Utrecht, inv.nr. 3994, 96 D. Het adres was wijk I nr. 63, later gewijzigd in achtereenvolgens Wittevrouwensingel 2 en 12.
- 3 *Verslag van den toestand der gemeente Utrecht over 1864*, bijlage A, p. 17. HUA, bibl.sign. XXXIV D 14. Met dank aan Dick Goosen (Volksbuurtmuseum Wijk C) voor het beschikbaar stellen van de door hem verzamelde gegevens.
- 4 HUA, archief gemeentebestuur Utrecht, inv.nr. 8949, 57 O.
- 5 Ibidem, 71 E.
- 6 *Verslag van den toestand der gemeente Utrecht in 1901*, bijlage L, p. 24. HUA, bibl.sign. XXIV E 14.
- 7 De gemeente gaf in dat jaar vergunning voor het plaatsen van het reclamebord 'Depôt der Utrechtsche brood- en meelfabriek. Wittevrouwensingel 2'. Zie: HUA, archief gemeentebestuur Utrecht, inv.nr. 19482.
- 8 HUA, *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 17 maart 1930, p. 3.
- 9 HUA, Handelsregister Kamer van Koophandel Utrecht, inv.nr. 669.
- 10 Stijn Aerden en Klaas Vos, *Rijk. De negen levens van De Gooyer* (Amsterdam 2002) 345. Zie ook HUA, Handelsregister Kamer van Koophandel, inv.nr. 12751.
- 11 HUA, Handelsregister Kamer van Koophandel Utrecht, inv.nr. 2180. J. Noteboom was een zoon van W.J. Noteboom, die aan het Oudkerkhof een bakkerij en tearoom had geopend; deze zaak was inmiddels verkocht, maar de naam Noteboom zou nog jarenlang gebruikt worden.
- 12 HUA, archief gemeentebestuur Utrecht, inv.nr. 13720.

Utrechtse fietsmerken

De fietshandel zag er vroeger heel anders uit dan nu. Bijna iedere rijwielhandelaar verkocht zijn eigen merk fiets en Utrecht heeft er daarvan ruim 50 gekend. Nu zijn vaak alleen de fraaie balhoofdplaatjes van die oude fietsen bewaard gebleven. In een ruim geïllustreerd themanummer van het tijdschrift De Oude Fiets beschrijft Herbert Kuner de geschiedenis van een aantal Utrechtse rijwielgrossiers, -fabrieken en handelaren. Slechts een enkele van

al die bedrijven - Het Banierhuis - heeft de 21e eeuw gehaald.

Herbert Kuner, *De Utrechtse Rijwielhandel. Themanummer van De Oude Fiets*. Z.p.: 2008. 40 p. Te bestellen door €6,00 (inclusief porto) over te maken op Postbankrekening 6318851 t.n.v. De Oude Fiets te Roderesch o.v.v. 'Utrecht special'.

Het Utrecht van Grolman

Anthony Grolman (1843-1926) maakte rond 1900 talloze aquarellen van markante plekken in de Utrechtse binnenstad. Als hij al de stad uittrok, dan was het vaak om het silhouet van de stad vast te leggen dat zich aftekende aan de horizon van het Utrechtse weidegebied. Voor het eerst is nu een samenhangend overzicht van zijn werk verschenen in een boek dat een feest is voor het oog. Na een inleiding over Grolmans leven en werk tonen en beschrijven de auteurs 130 mooi gereproduceerde aquarellen. Veel van wat Grolman vastlegde is verdwenen - Grolman documenteerde vooral gebouwen die afgebroken zouden worden - maar veel is gelukkig ook nog behouden gebleven. Zijn tekeningen zijn ook om een andere reden nog actueel: een beter pleidooi voor een autovrije binnenstad is bijna niet denkbaar. Een tentoonstelling van Grolmans werk is nog t/m 28 februari te zien in Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28.

Paul Krijnen en Jetty Krijnen - van der Sterre, *Grolmans Utrecht. De stad rond 1900*. Bussum / Utrecht: Uitgeverij Thoth / Het Utrechts Archief, 2008. 144 p. ISBN 978 90 6868 440 7 €24,90.

Roomse boekhandel

Een winkel waarin naast boeken ook kerkmuziek, bidprentjes, wijwaterbakjes en heiligenbeelden werden verkocht. Voor Van Rossum, het laatst gevestigd op de hoek van Oudkerkhof / Korte Minderbroederstraat, was dat als door-en-door katholiek bedrijf een vanzelfsprekendheid. De geschiedenis van dit familiebedrijf, dat een belangrijke rol speelde in de verspreiding van (eigen-tijdse) kerkmuziek, wordt met duidelijke liefde en oog voor detail beschreven door een lid van de tiende generatie Van Rossum. De illustraties geven een mooi beeld van wat er zoal bij boekhandel en uitgever Van Rossum te koop was.

Koen van Rossum, *Een weduwe van honderdeenveertig jaar. Boekhandel Wed. J.R. van Rossum / Utrecht 180-1971*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2008. 64 p. ISBN 978 90 5625 283 0 €12,50.

Linten in de leegte

Ten Noorden van de Lek en langs de Hollandsche IJssel strekken zich de Utrechtse Waarden uit met de gemeenten IJsselstein, Lopik, Montfoort en Oudewater. De bebouwing in dit poldergebied is gegroepeerd langs lange linten met vaak fraaie, door groen omgeven boerderijen. Een mooi verzorgde, tweedelige uitgave beschrijft in woord en beeld het streekeigene van deze bebouwingslinten. Het eerste deel handelt over de historie van de lintbebouwing en de manieren waarop moderne bebouwing daarop kan aansluiten. Het tweede deel gaat uitvoerig in op alle architectonische details van de boerderijen en van de inrichting van het erf. Kees de Leeuw e.a. (redactie), *Linten in de leegte*. 2 delen. Gemeente Montfoort, 2008. 119 + 87 p. ISBN 90 978 8134 6412 €18,95 (zie ook www.lintenindeleegte.nl).

Ook verschenen

Wout van Kouwen (tekst) en Bert Hoogland (beeld), **Kerk in zicht: een wandeling in de St. Franciscuskerk te Oudewater**. Oudewater: het bestuur van de parochie St. Franciscus van Assisie, 2008. 84 p. ISBN 978 90 9023113 6. Prijs onbekend.

Hans Fictoor, **Een monument voor alle slachtoffers van de Treinramp Harmelen 8 januari 1962**. Soest: Boekscout.nl, 2008. 122 p. ISBN 978 90 8834 519 7. €19,95 (te bestellen per e-mail h.fictoor@hetnet.nl)

Kaj van Vliet, **Utrecht: voormalige Benedictijnerabdij St. Paulus**. Regensburg: Schnell & Steiner, 2008. 22 p. ISBN 978 3 7954 6783 8. €3,95 (verkrijgbaar bij HUA, Hamburgerstraat 28; ook in het Engels en Duits)

P.C. van der Eerden en M.A. van der Eerden-Vonk (redactie), **De Wijkse toren: geschiedenis van de toren van de Grote Kerk in Wijk bij Duurstede (1486-2008)**. Hilversum: Verloren, 2008. 189 p. ISBN 978 90 8704 055 0. €15,-

Rudo den Hartog, **Groet Molletje van mij: Alexander Mollinger (1836-1867), een Utrechtse schilder op de drempel van de Haagse school**. Vianen: Optima, 2008 (Nobelreeks nr. 20) 215 p. ISBN 978 90 76940 53 3. €27,50

B.J. Martens van Vliet (samenstelling), **De vollekstaal van de stad Utrecht: spraakkunst en lijst met woorden, uitdrukkingen en zinsneden**. 5e, herziene en uitgebreide druk. Utrecht: SPOU, 2008. 212 p. ISBN 978 90 54790 945. €14,50. Met een CD waarop interviews met mensen geboren en getogen in Wijk C.

Serie van Utrechtse wijkboeken voltooid

Met Noordoost is het laatste deel verschenen van de serie boeken over de zeven Utrechtse wijken buiten de singels. Net als de andere delen biedt dit deel een veelzijdig en caleidoscopisch beeld van een 'zich organisch ontwikkelende stad'.

De binnenstad van Utrecht vormt inmiddels slechts een klein deel van het totale grondgebied van de stad. Uitbreidingswijken en grenscorrecties hebben een stad doen ontstaan met inmiddels 300.000 inwoners. Als meest recente, grootschalige uitbreiding springt Leidsche Rijn natuurlijk het meest in het oog, maar tegelijkertijd is het onderdeel van een langlopend, in het midden van de 19^e eeuw gestart proces van de bouw van nieuwe wijken buiten de binnenstad. Die bepaalt echter nog steeds het beeld dat velen van Utrecht hebben. Misschien dat de publicatie van de boeken over de geschiedenis van de Utrechtse wijken, die Mieke Heurneman, Bettina van Santen en Fred Vogelzang de afgelopen jaren publiceerden, hierin verandering brengt. Eind 2008 verscheen het zevende en laatste deel in de serie over de wijk Noordoost. Daartoe behoren Lauwerecht, Staatsliedenbuurt, Vogelenbuurt, Tuinwijk, Tuindorp, Wittevrouwen, Zeeheldenbuurt, Tuindorp Oost en Voordorp. Net als de andere delen is ook dit boek mooi vormgegeven en biedt het verhalen over eeuwen van stedelijke ontwikkeling. De uitbreidingswijken hebben een langere geschiedenis dan hun relatief recente bouw doet vermoeden.

Klepperende lepralijders

Het boek biedt veel nieuwe inkijkjes. Zo lezen we over het Melaatsenhuis dat aan het einde van de middeleeuwen aan de Biltstraat te vinden was. Lepralijders werden net als lijders aan andere besmettelijke ziekten uit angst voor besmetting gemeenschappelijk buiten de stadsmuren gehuisvest. Voor de herkenbaarheid droegen ze speciale kleding en als ze rondliepen moesten ze voorbijgangers met kleppers waarschuwen voor hun aanwezigheid. Sindsdien is veel veranderd en trokken bewoners juist naar buiten om meer ruimte te hebben.

Vanaf de 16e eeuw lieten welgestelde burgers huizen buiten de stad bouwen om aangenaam in het groen te wonen. Gildenstein en Koningslust zijn voorbeelden van zulke buitenplaatsen in Noordoost. Koningslust moest later wijken voor een uitbreiding van de Utrechtse gasfabriek en nu vinden we op dezelfde plek restaurant Griftpark. Gildenstein daarentegen staat nog steeds aan de Biltstraat na periodes als katoenfabriek en veeartsenijschool. De auteurs beschrijven in het kort ook de geschiedenis van andere centra van nijverheid in de wijk zoals molens, melkfabrieken, de veevoederfabriek Hooghiemstra,

de gemeentelijke gasfabriek aan de Blauwkapelseweg en de gemeentevaart aan de Biltse Grift.

Kleine juweeltjes

De geschiedenis van de buurten omvat meer dan louter die van het wonen en bouwen van woningen. Dat blijkt uit kleine juweeltjes zoals de foto's van een prachtige radiozaak aan de Kleine Singel en van de uitbater van coffeeshop 'Het Grasje' in de Obrechtstraat of het aandoenlijke verhaal van de plaatsing van het beeld van de rattenvanger van Hamelen aan het Zwarte Water. Dat beeld kwam er om de vele ratten in deze buurt te gedenken.

De geschiedenis van de Biltstraat, kaarsrecht en bestraat sinds de 13e eeuw, is prominent in het boek aanwezig. De aandacht voor die uitvalsweg, de Hollandse Waterlinie en de dijken en waterlopen verduidelijken veel over de structuur van het gebied waar na 1860 de achtereenvolgende uitbreidingswijken gebouwd zijn.

De focus op het landschap als 'drager' van de stedelijke ontwikkeling is verhelderend. Het is ook een gelukkige keuze dat de auteurs gekozen hebben voor een lange tijdsperiode en eerst deze algemene geschiedenis beschrijven voordat de afzonderlijke buurten aan bod komen. Kaartjes, maar vooral foto's, helpen de lezer de tekst te verbinden met de bestaande stad en deze zo te 'lezen' dat gevoel ontstaat voor z'n ontwikkeling. Klassieke architectuurfoto's, landschapsfoto's en kiekjes die een doorkijkje geven in het leven in de wijk, wisselen elkaar af.

Een ander sterk punt is dat de auteurs niet alleen de opzet van de verschil-

Boekbespreking

Mieke Heurneman en Bettina van Santen, eindredactie Fred Vogelzang, *De Utrechtse Wijken: Noordoost. Utrecht, SPOU / Het Utrechts Archief, 2008. ISBN 978 90 5479 083 9. 204 pagina's; € 19,-.*

Hans Buiter

Historicus verbonden aan de sectie geschiedenis van de techniek van de Technische Universiteit Eindhoven.

lende buurten behandelen, maar tevens aandacht schenken aan hun bewoningsgeschiedenis. De straten en pleintjes krijgen hierdoor een duidelijker gezicht. Ook in de meer architectonische of stedenbouwkundige observaties is er sprake van een terloopse, geïntegreerde aandacht voor wonen, werken en recreëren. Daardoor wordt het een vloeïend verhaal en ontstaat er een veelzijdig beeld van buurten als Wittevrouwen, de Vogelenbuurt, Tuindorp en Voordorp. Het boek is even divers als deze buurten

zijn. Wie dit boek leest, beseft - net als bij de andere delen uit de reeks - dat dé Utrechter en dé Utrechtse wijk niet bestaan. De stad wordt gevormd door een bonte verscheidenheid aan buurten, wijken en bewoners.

Sympathiek gebrek aan systematiek

Wie de reeks wijkboeken kritisch benadert, is mogelijk van mening dat de verschillende delen de geschiedenis van de stad fragmenteren. Mij bevalt dat caleidoscopische beeld wel, terwijl de afwezigheid van de binnenstad in

deze geschiedschrijving verfrissend is. Niet iedere buurt krijgt evenveel aandacht, maar juist zo'n gebrek aan al te zeer in het oog springende systematiek maakt het boek toegankelijk en sympathiek.

Wat voegt de reeks toe aan de bestaande literatuur over Utrecht? Minder dan in het recente overzichtswerk *Paradijs vol weelde* besteden de wijkboeken aandacht aan de 'grote' geschiedenis van oorlogen, politieke ontwikkelingen en economie. Ze concentreren zich vooral op stedenbouw, architectuur, wonen, werken en het dagelijks leven. De auteurs kiezen net als Kees Visser in *Zo'n onbeschrijflijke stad. Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht, 1970-2000* voor stedenbouw en architectuur als focus. Maar door zich minder te beperken tot plannen en plannenmakers brengt deze reeks de stad echt tot leven.

Terwijl we ons af kunnen vragen of bestuurlijke decentralisatie in Utrecht nog steeds goed uitpakt, kunnen we op basis van deze reeks wél concluderen dat decentrale stedelijke geschiedschrijving veel kansen biedt. Wie alle zeven delen achter elkaar leest, zal, denk ik, een beeld krijgen van een zich organisch ontwikkelende stad die alle kanten op groeit. Planning is aanwezig en herkenbaar in de delen, maar het zijn vooral de mensen en hun activiteiten die stad maken of breken. We kunnen daarmee ook zeggen dat de zeven wijkboeken de geschiedenis van de stedenbouw en stadsontwikkeling hebben teruggegeven aan de gebruikers: de bewoners. 'In deze stad wil ik wonen' denk je als je de reeks overziet.

Catharina van Rennes (1858-1940):

Catharina van Rennes, geboren en getogen Utrechtse, is vooral bekend geworden als componiste van kinderliedjes. Maar ze was ook in andere opzichten een markante vrouw, die leefde tijdens de eerste feministische golf. Ze vatte haar vak als musicus serieus op en wilde als zodanig erkend worden, ook door haar mannelijke collega's. In hoeverre vond ze vriendschap en steun bij haar geëmancipeerde zusters?

Catharina als jonge vrouw op de concertpodia.

□ NAAR EEN FOTO VAN A. GREINER, AMSTERDAM, HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

componiste en gematigd feministe

De stad Utrecht stond in de 19e eeuw bekend om haar bloeiend muziekleven. Brahms schijnt tegen Amsterdamse musici gezegd te hebben: 'Ihr seid liebe Leute, aber schlechte Musikanten. Musizieren tue ich weiter nur in Utrecht. Nach Amsterdam komme ich nur zurück um gut zu essen'.¹

Midden in dat bruisende Utrechtse stadsleven kwam de kleine Catootje op 2 augustus 1858 ter wereld in het ouderlijk huis aan de Mariaplaats. Haar ouders hoorden tot de gegoede middenstand. Catootje was de oudste van drie muzikale kinderen. Volgens haar biograaf Van Dokkum was ze een stout en guitig kind, heel ondernemend en fantasierijk, en had haar moeder de handen vol aan haar. Vader was graanhandelaar. Hij speelde piano en zong jarenlang tenor in het Toonkunstkoor Utrecht. Er wordt verteld dat hij zijn kinderen op de piano zette om hen naar muziek te laten luisteren.

Na zeven jaar lagere school werd Richard Hol Catharina's muziekleraar (Hol is onder andere bekend van enige vaderlandse liederen zoals 'Waar de blanke top der duinen' en 'In een blauw geruite kiel'). Een andere leraar tijdens haar muziekopleiding in de jaren tachtig was Johan Messchaert, in die tijd in Nederland een beroemde basbariton. Het verhaal gaat dat leraar en leerlinge genegenheid voor elkaar opvatten. Overigens bleef Catharina haar hele leven ongehuwd. Of dit een bewuste keuze is geweest, weten we niet.

Eigen zangschool

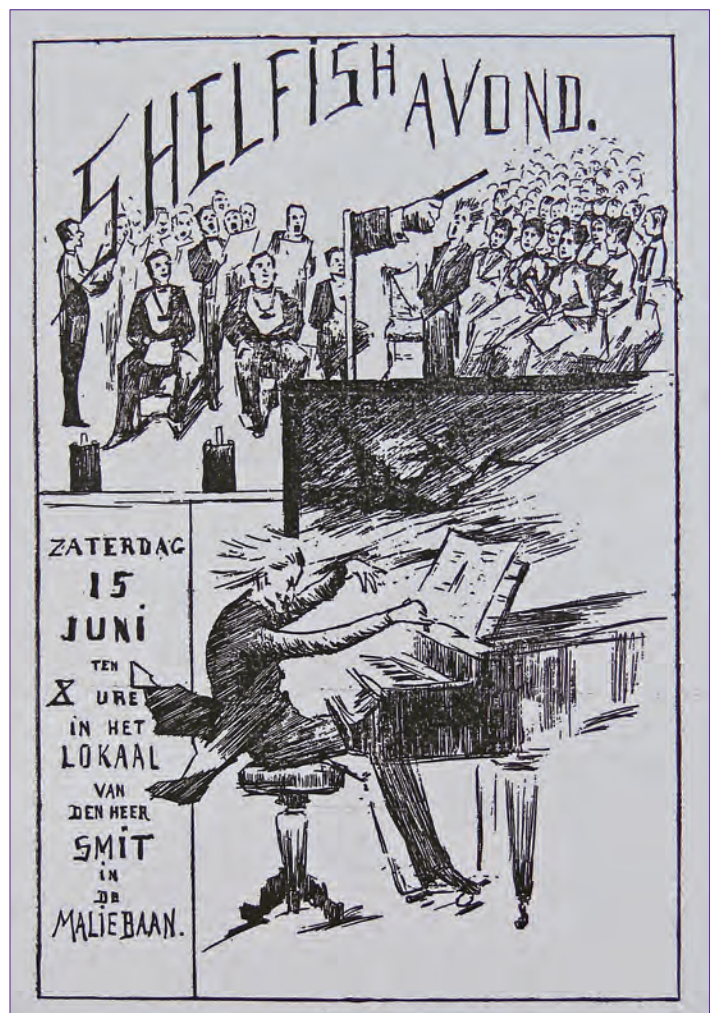
In 1884 slaagde ze met lof voor de examens solozang en zangonderwijs. Over haar debuut in 1885 in de Londense Royal Albert Hall, waar ze optrad als soliste met Oud-Hollandse liederen, waren de recensenten positief. Behalve als soliste zong Catharina vaak in alle mogelijk koren.

Twee jaar later hoopte Catharina Richard Hol op te volgen als lerares solozang aan de Utrechtse Toonkunst-Muziekschool, maar tot haar teleurstelling werd de voorkeur gegeven aan een andere zangeres, Bertha Zegers-Veeckens. In datzelfde jaar richtte Van Rennes haar eigen zangschool *Bel Canto* op. Die was eerst gevestigd in de bewaarschool bij de Pieterskerk, maar verhuisde daarna naar de Briggtenstraat nr. 1, tevens haar woonadres.

In dezelfde periode begon ze te componeren. Achter elkaar kwamen haar zangbundels uit, die soms vele herdrukken beleefden. Haar kinderliedjes waren zeer geliefd en werden graag gezongen vanwege hun - voor die tijd - frisse karakter en pittige ritmes. Eentje dat nog altijd repertoire houdt is 'Drie kleine kleuterken'. Catharina schreef daarnaast ook mooie liederen voor volwassenen.

Frederiek Eggink

Studeerde geschiedenis en muziekwetenschappen in Utrecht. Zij houdt lezingen over Catharina van Rennes en treedt op met haar liedrepertoire.

Aankondiging première van Johan Wagenaars *De Schipbreuk* tijdens een Shellfish-avond op 15 juni 1889 in Café Buitenlust aan de Maliebaan.

□ FOTO UIT JAARBOEK OUD-UTRECHT 1937

Café Buitenlust omstreeks 1900.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Muzikale vrienden

Tot haar muzikale vrienden rekende ze de componist Johan Wagenaar (1862-1941), tevens jarenlang de directeur van de Toonkunst-Muziekschool, de voorloper van het Utrechts conservatorium. Als jonge man richtte hij de *Shellfish-club* op bestaande uit muzikale, kunstminnende vrienden die gezellige avonden organiseerden met komische muziek- en zanguitvoeringen. Wagenaar componeerde onder andere de komische cantate *De Schipbreuk*, op tekst van De Schoolmeester. Op 15 juni 1889 vond tijdens zo'n Shellfish-avond in besloten kring de première plaats in café Buitenlust aan de Maliebaan. Catharina zong de sopraanrol en maakte veel indruk, omdat zij niet alleen haar stem op hoogst komische wijze kon inzetten, maar ook goed kon acteren.

De Shellfish-club werd opgevolgd door *De Muzikale Kring* waarvan vrouwen officieel geen lid konden worden. De ledenlijst van 1895 vermeldt Catharina echter wel als erelid. Ze konden haar eenvoudig niet missen! Met Johan Wagenaar bleef ze haar hele leven goed bevriend. Hetzelfde geldt voor de dirigent Willem Mengelberg en de componist en pianist Julius Röntgen, met wie ze in gezamenlijke concerten optrad. In hun concerten in het Amsterdamse Concertgebouw hanteerde ze soms ook de dirigerestok.²

Tijdens haar lange leven heeft Van Rennes aan zo'n 3.000 leerlingen zangles gegeven. Aan het einde van haar carrière had ze faam ver-

worven door heel Nederland en werd ze geroemd om haar pedagogische en organisatorische kwaliteiten. Bij het 40-jarig bestaan van haar zangschool Bel Canto in 1927 werd ze in de Utrechtse Schouwburg grootscheeps gehuldigd en was iedereen uit het hele Nederlandse muziekleven aanwezig, onder wie haar oud-leerlingen Jo Vincent en Prinses Juliana. Catharina van Rennes kreeg een feestboek aangeboden met velerlei bijdragen. Een typerend gedicht hieruit, getiteld 'Lentemorgen in de Maliebaan':

*'Lentemorgen in de Maliebaan....
O, zie eens zeg! - wie komt daar aan
Van d'overkant?.. De kloek'gestalt
Je verre al in den kijker valt.
Met forschen tred met vasten blik
Vol ernst, - toch glunderend van schik, -
Zacht schuddebollend in een maat,
Zij nu nog enkel zelf verstaat,
Maar die verklapt een pril gespin,
Een komend liekens broos begin...'*

Het gedicht gaat dan verder dat ze een bruin stompje potlood te voorschijn haalt, op een vodge papier haar muzikale inval zet en dan weer snel verder loopt.

Van Rennes bereikte uiteindelijk een leeftijd van 82 jaar. De laatste jaren bracht ze door in een rusthuis in Amsterdam. Ze stierf 23 november 1940 en werd begraven in Utrecht.³

Behoorlijk geëmancipeerd

Als we onder emancipatie verstaan dat vrouwen als zelfstandige personen dezelfde handelingen kunnen verrichten als mannen, dan was Catharina behoorlijk geëmancipeerd voor haar tijd. Zo wenste ze erkenning en honorering van haar werk.

Tijdens de kroningsfeesten van de jonge koningin Wilhelmina in 1898 dirigeerde ze liefst 1.800 schoolkinderen en een fanfarekorps in de Oranje Nassau-cantate. De dirigerestok was een meter lang! Toen iemand haar vroeg of ze een ridderorde voor deze gelegenheid had ontvangen, antwoordde ze gevat: 'Ja zeker, ik heb een orde gekregen: de orde van Oranje-nothing en de hartelijkheid van 1.800 kinderen'.

Ze kreeg loffelijke recensies. Het organiserend comité vond dat het een hele eer voor Catharina was dat ze haar eigen werk mocht dirigeren, maar dan wel onder het mom van 'met welwillende medewerking', met andere woorden: zonder honorarium. En dat stak haar, zo kunnen we opmaken uit de uitgebreide correspondentie die in haar archief bewaard is gebleven. Ze schreef nogal felle, gevatte brieven om zich te verweren, maar kreeg tenslotte nul op rekest. Alleen haar reiskosten werden vergoed.

Die correspondentie ging op de volgende toon. De heren schreven: '[...] tenslotte mogen wij niet ontveinzen, dat de toon van, en de bedoelingen met uw schrijven van 2 October op onze Commissie een hoogst pijnlijke indruk heeft gemaakt, dien wij het meest betreuren, met het oog op uw reputatie en als vrouw, en als kunstenaar'.

Catharina schreef in het klad hieronder: 'Ten slotte mag ik niet ontveinzen, dat de correspondentie die u mij verplicht te voeren een hoogst pijnlijke indruk op mij maakt, dien ik het meest betreurt met het oog op uw reputatie als Haagsche gentlemen als Royaal Comité van Kroningsfeesten.' Of ze dit antwoord ook verzonden heeft, vertelt het verhaal niet.

Haar liefste wens was dirigente worden en met name van een koor, hoe groter hoe liever. Ze schreef daarover: 'Daarom alleen kan 't me soms wel spijten, dat ik geen man geboren ben. Mijn liefste illusies verwezenlijkt mogen zien - die levenstaak staat jammer genoeg in onzen tijd voor een vrouw nog niet open.'⁴

Lizzy van Dorp (1872-1945) in 1903 als advocate in promotietoga, Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserink (1872-1956) in de jaren negentig en Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk (1866-1944).

□ FOTO'S: © C.A. MÖGLE (LINKS), © KOENE EN BÜTTINGHAUSEN (MIDDEN), ONBEKEND UIT MOEDER EN DOCHTER 1948 (RECHTS), IIAV AMSTERDAM, COLLECTIE BEELDMATERIAAL (LINKS EN MIDDEN)

Een zinvol bestaan

In diezelfde zomer van 1898 was Van Rennes uitgebreid betrokken bij de grote *Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid*. Die was uniek in die zin dat burgerlijke feministen ('recht op werk en betaling') en de socialistische vrouwen ('menswaardig bestaan van de arbeidster') samenwerkten.

Catharina leidde met haar dames- en kinderkoren diverse matineeën, recenseerde de muziekkuitvoeringen en kwam in contact met vele vrouwen, onder wie ook de voorzitter van de organisatie. Dat was Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk (1866-1944), een adellijke dame, getrouwd met de puissant rijke heer Goekoop. In 1897 publiceerde ze de invloedrijke tendensroman *Hilda van Suylenburg*. Centrale figuur is daarin een jong burgermeisje dat vanuit haar leventje van luxe, nietsdoen en uitgaan - om aan de goede man te komen - rechten gaat studeren om een zinvol bestaan op te bouwen als vrouw. De roman baarde veel opzien, beleefde vele herdrukken en werd in brede kring gelezen, ongetwijfeld ook door Van Rennes.

Over Catharina schreef Goekoop-De Jong in de jubileumuitgave van *Belcanto* in 1927: 'Het was in den zomer van onze Nationale Tentoonstelling in 1898 dat tusschen Catharina en mij, de blijde vriendschap gesloten werd, die nog altijd voortbloeit. In die tijd van zo zware arbeid, verscheen Catharina als een zangvogel, die ons dwong te luisteren, te rusten, te glimlachen.'⁵

Bond voor Vrouwenkiesrecht

Ook met een andere feministe sloot Van Rennes vriendschap: Lizzy van Dorp (1872-1945). Dit was de eerste vrouw die in Nederland rechten en economie studeerde en daarin in 1905 promoveerde. Met haar voerde Catharina tussen 1903-1923 een deels diepgaande vriendschappelijke, maar soms ook emancipatoire correspondentie. Catharina was veertien jaar ouder dan Lizzy en in het begin trad

Catharina Van Rennes in reformjurk.

□ COLLECTIE NEDERLANDS MUZIEK INSTITUUT, DEN HAAG

ze vooral op als een moederlijke vriendin voor de pas afgestudeerde vrouw. Later verinnigde zich de vriendschap. Catharina schreef karakteristieke brieven, een keer ondertekend met: 'een man, een man, een vrouw een vrouw', en een andere: 'hoewel ik nog wel zeer feministisch ben'. In 1905 toen Lizzy hevig liefdesverdriet had, steunde Van Rennes haar en schreef ze in een lange brief, vrij vertaald: 'maar lieve Lizzy, God heeft jou voor iets heel anders bestemd in het leven, jij zult nog grote dingen doen, dat weet ik zeker'. En deze woorden waren profetisch: in 1922 werd Van Dorp het eerste vrouwelijke parlamentslid in Nederland van de Liberale partij. Samen met een andere vrouw, Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserink (1876-1956), tevens een gematigd feministe, richtte Van Dorp in 1906 de *Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht* op. Ook Wijnaendts Francken was een zeer actieve vrouw, ijveraarster voor het vrouwenkiesrecht en voor vrijheid van arbeid. Zij behoorde tot de pioniersters van het Nederlandse Padvindstersgilde. In 1927 zocht ze contact met zes vrouwen in Nederland om een Soroptimistenclub te beginnen. Dat waren vrouwen van ver-

Uitvoering van het Stedelijk onder leiding van Catharina van Rennes aan de piano in het stadhuis 1929.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

schillend beroep die zich aaneensloten om samen naar het beste voor vrouwen te streven. Een van de eerste die ze benaderde was Catharina van Rennes.

Volgens de archieven van de Bond voor Vrouwenkiesrecht behoorde Van Rennes tot de eerste aangeslotenen te midden van een adellijk gezelschap en zestien professoren! De Bond pleitte voor vrouwenkiesrecht langs parlementaire weg en bleef het gezin centraal stellen. Ook mannen mochten lid worden, wat niet zo was bij de *Vereniging van Vrouwenkiesrecht*. Van Rennes voelde zich, net als Van Dorp en Wijnaendts Francken blijkbaar zeer thuis bij de Bond.⁶

De scheuring - tussen Bond en Vereniging - in de gelederen van het vrouwenkiesrecht zorgde indertijd voor veel consternatie. Toen het derde *Internationale congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht* in 1908 in Amsterdam werd gehouden, mochten de leden van de Bond niet deelnemen. Behalve Catharina van Rennes. Die moest toch haar bijzondere muzikale bijdrage kunnen leveren? Dat vonden kennelijk ook Aletta Jacobs, de voorzitter en haar rechterhand Rosa Manus. Van Rennes vroeg nog wel om toestemming aan de Bond, maar vervolgens was ze tijdens het congres nadrukkelijk aanwezig.⁷

Vrijheid in reformkleding

Tijdens de openingsceremonie in het Concertgebouw dirigeerde ze een koor van 350 dames, meisjes en jongens. Heel wat vrije vrouwen liepen op dat congres in reformkleding rond. Dat wil zeggen zonder korset en niet in getailleerde kleding, waardoor vrouwen zich letterlijk vrijer konden bewegen. Zo ook Catharina van Rennes. Het geheel trok veel aandacht van de pers en werd uitvoerig becommentarieerd.

Aletta Jacobs opende het congres en op de wijs van een lied uit *Valerius' Gedenckklank* dirigeerde Rennes het volgende:

*'Bij het volk, dat vrijheid bemint als het leven,
Welkom o vrouwen al te gaer!
Gij, die vruchten vraagt van uw ijvren en streven,
Pleit voor wat goed is, rein en waar!'*

Plaquette op de gevel van Brigittenstraat 1.

□ FOTO: FREDERIEK EGGINK

De *Oprechte Haarlemmer Courant* schreef: 'Catharina van Rennes heeft zich niet over achteruitzetting door de mans te beklagen. Zij is alle congressisten, van wat tong of taal ook, vooruit. Zij blijkt niet gelijk gesteld te zijn met de man, maar er boven. Zij heeft de leiding - leiding over mans en knapen. Zij had de leiding over muzikanten van het 7e regiment infanterie, die zelfs in hun krijgsmans kleding als gehoorzame kinderen bij haar neerzaten.' En over haar kleding: 'Zij had zich een eigenaardig kleed om het lichaam gedaan. Een zwart kleed, in vorm het midden houdend tusschen een pij en een toga, iets van een zwaluwstaart. Het maakte den indruk of ze een lijkkleed omgeworpen had en gaf aan haar gestalte als ze vooroverboog, of zenkingen maakte allerm minst aanspraak op schoonheid. De lijn van schoonheid ontbrak volkomen, zodat men een leugen zou zeggen, wanneer men van Catharina van Rennes dirigerende in zulk een pij, wilde getuigen: "elle a la ligne".'⁸

Gezag en roem

Of Catharina, lichtgeraakt, zich deze kritiek aantrok is niet bekend, maar na 1908 richtte ze zich toch vooral op haar muzikale loopbaan, waaronder ook de promotie van de euritmie in Nederland. Zij was toen 50 jaar en genoot volop van haar roem als zangdocente en componiste. Zij straalde gezag uit, beschikte over een groot netwerk en bleef haar gehele leven bevriend met de drie eerder genoemde

feministische vrouwen, maar ook met haar mannelijke muzikale collega's. We kunnen concluderen dat ze een gematigd feministe was, maar wel een die wist wat ze wilde!

Het huis op de Brigittenstraat 1 waar Catharina zolang leefde en werkte staat er nog altijd. De plaquette op de gevel toont Van Rennes met enkele leerlingen en daaronder een variant op haar beroemde Zonnelied: 'Trouw zal ons hart u bewaren, regen en stormen ten spijt'.

Noten

- 1 Han Schipperheijn, *175 jaar Toonkunst Utrecht* (Utrecht 2004) 48.
- 2 J. Wagenaar en J. van Benthem, *Johan Wagenaar (1862-1941)* (Zutphen 2004); Jurjen Vis, *Gaudeamus, het leven van Julius Röntgen (1855-1932)* (Zwolle 2007); J.D.C van Dokkum, 'Een episode uit het Utrechtse kunstleven I', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1937; idem II, *Jaarboek Oud-Utrecht* 1938; Wouter Paap, *Muziekleven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen* (Utrecht 1972)
- 3 J.D.C. van Dokkum, 'Catharina van Rennes', in: *Mannen en vrouwen van betekenis* (Baarn 1927); Nancy van der Elst, 'Catharina van Rennes', in: Helen Metzelaar (red.), *Zes vrouwelijke componisten* (Zutphen 1991) 53-84; M. van de Vrugt, 'Catharina van Rennes (1858-1940)', in: *Utrechtse biografieën 2*, (Utrecht 1995) 146-149; Joke Slavenburg-Fakkel, *Catharina van Rennes* (Drachten 1993); 'Een componiste: Catharina van Rennes', in: *Vrouwen op de bres* (Den Haag 1980) 22-27; P. Vis, *150 jaar volks-kunst- kinder- en cabaretliedjes in en rond Utrecht* (Houten 1993/1994) (CD-album met begeleidend boek); TV documentaire 'Ik componeer als mens' (Nos 1992)
- 4 J. Brusse, 'Onder de Menschen', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 14, 17, 18, 19 mei 1910;
- 5 Archief Catharina van Rennes, Nederlands Muziek Instituut Den Haag, nr. 105; *Belcanto 1887-1927* 10; Tessel Pollman (1984/1897), 'Inleiding en Postscriptum', in: Goekoop-de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg* (Amsterdam 1984) 3-19.
- 6 Archief Lizzy van Dorp, IIAV, nr.204, archief Welmoet Wijnaendts Francken IIAV, nr. 382; Zie ook: *De Nederlandse Sorooptimist* 2003 nr.4, okt/nov 2006 en dec/jan 2007/2008; M.H. Posthumus-van der Goot (red.), *Van moeder op dochter* (Leiden, 1948) 232-248
- 7 Mineke Bosch, *Aletta Jacobs 1854-1929* (Amersfoort, 2005) 429
- 8 *Oprechte Haarlemmer Courant* 22 juni 1908.

Lustrumviering 85 jaar Oud-Utrecht

Op 25 oktober van het vorige jaar vierde de Vereniging Oud-Utrecht zijn 17e lustrum. De viering was ongetwijfeld het hoogtepunt van een jaar vol drukbezochte lezingen, excursies en historische cafés.

Tolien Wilmer (tekst) en Hans Collard (foto's)

Liefst 170 leden namen die dag deel aan het programma onder de titel 'Onbekend maakt bemind'. In het Jaar van het Religieus Erfgoed bezochten de deelnemers een aantal kerkgebouwen in Utrecht-Oost en Zeist.

Als eerste was de Aloysiuskerk aan de beurt waar Jaap Degeenaar, voorzitter van de vereniging de leden welkom heette [foto 1]. Daarna volgden bezoeken aan de Wilhelminakerk - met een inleiding door Frits Broeyer - en de Engelse Kerk aan het Van Limburg Sturp plein. De wederwaardigheden van deze kerkgemeenschap en haar gebouw werden toegelicht door Casper Staal [2]. De megafoon werd vervolgens ter hand genomen door Bettina van Santen die uitleg gaf over de geschiedenis van het huis Oudwijk, in oorsprong een gebouw van het middeleeuwse klooster Oudwijk [3]. In de hal van een volgende kerk, de tot appartementen verbouwde Heilig Hartkerk, werd de lunch gebruikt in aanwezigheid van burgemeester Wolfsen die eregast was en ter plekke het lidmaatschap van de vereniging kreeg aangeboden [4].

Voor het middagprogramma vertrokken de bussen naar het oosten van de provincie. In Zeist werd een bezoek gebracht aan de kerk van de Broedergemeente. In de ruime, witte kerk luisterden de deelnemers naar de geschiedenis van de Hernhutters, verteld door de heer C. van den Burg [5]. De dag werd afgesloten in de voormalige kerkzaal van het Beauforthuis in Austerlitz waar Nelleke van der Moore, Heins Willemsen en pianist Martin Kuijlenburg een concert gaven [6] en de enthousiaste deelnemers daarna nog druk napraatten over een geslaagde lustrumdag.

Agenda en berichten

Historisch Café

Op *vrijdag 13 februari* zal Ronald Trum, manager van RonDom en voorzitter van de stichting Vrienden van Flora's Hof, vertellen over de lange en rijke geschiedenis van Flora's Hof, de ommuurde tuin aan de voet van de Domtoren. In de 19e eeuw was hier de bijzondere kwekerij van Hendrik van Lunteren gevestigd. In de jaren vijftig werd het hof een gemeentelijk plantsoentje. Op 25 november jongstleden opende wethouder Giesbers de in Victoriaanse stijl opgeknapte tuin.

Op *vrijdag 9 maart* licht Ubbo Hylkema, oud-voorzitter van Oud-Utrecht, de restauratieplannen voor het Paushuize toe. Het gebouw vormt een tastbare herinnering aan de in Utrecht in 1458 geboren paus Hadrianus.

En op *vrijdag 10 april* is het de beurt aan Jos te Water Mulder, eigenaar van Kunstzaal Dirkje Kuik, om te vertellen over het leven en werken van de Utrechtse schrijfster en beeldend kunstenares die in maart 2008 overleed. Haar woonhuis wordt in stand gehouden en klaargemaakt als Museum Dirkje Kuik.

Van der Monde-lezing

Op *dinsdag 10 februari* om 20 uur verzorgen Marieke Kuipers en Hans Renes in de Pieterskerk de jaarlijkse Van der Monde-lezing onder de titel *Manhattan aan de Oude Gracht? Erfgoedbehoud versus moderne ruimtelijke ordening* (meer informatie in het decembernummer).

Databank Utrechtse toponiemen

Duizenden toponiemen van onder andere wijken, monumenten, historische gebouwen en straten in stad en provincie zijn sinds kort te vinden op de website www.datavaria.nl, een particulier initiatief van de Utrechtse amateurhistoricus Leo Huls. De site bevat daarnaast nog veel meer verzamelingen historische data zoals een kroniek van de Utrechtse geschiedenis en een overzicht van oude en huidige waterlopen in stad en provincie.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 82e jaargang nr. 1 / februari 2009 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 2: 5 maart 2009

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83 en RonDom, Domplein 9.

Redactie M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafische Services

Vereniging oud-utrecht

Voorzitter J.J. Degenaar **Secretariaat** C.A.M. van der Lee p/a Catharijneconvent - Postbus 8518, 3503 RM Utrecht / tel: (030) 233 09 72 of (030) 231 38 35 / fax: (030) 231 78 96 / secretariaat@oud-utrecht.nl

Ledenadministratie Postbank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. *Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december.* **Contributie** €25,- per jaar (huisgenootlidmaatschap: €10,- / jongeren tot 26 en U-pashouders: €15,- / bedrijven: €50,-).

Hermans & Schuttevaer

Een open cultuur, klantgericht werken en het optimaal benutten van inhoudelijke vakkennis. Dat is Hermans & Schuttevaer Notarissen N.V. in Utrecht. Wij willen ons onderscheiden met een persoonlijke en effectieve dienstverlening aan onze particuliere en zakelijke klanten.

Kijkt u voor meer informatie op onze website of neem contact op met een van onze medewerkers. Wij nodigen u graag uit voor een persoonlijke kennismaking!

Hermans Schuttevaer
notarissen

www.herschut.nl

Maliebaan 81
3581 CG Utrecht
T 030 - 233 66 99

data · paper · inspiration

Roto Smeets

De kracht in vellen offset!

Roto Smeets Grafiservices. Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn klanten. Of het nu gaat om vellen offset, pre-media, nabewerking, pre-distributie of distributie... Strong, sharp, safe & fast.

Grafiservices

Utrecht · T 030-282 28 22
Eindhoven · T 040-250 50 00
www.rsgrafiservices.nl

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag.
Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op.
Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht

Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl

www.EraMakelaardijUtrecht.nl

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam:

Straat:

Postcode: Plaats:

Telefoon:

ERA verkoopt huizen!

alles na de tekst

jeroen tiron, grafisch ontwerp - info@jeroentiron.nl

LEVEN IN UTRECHT 1850-1914

P.D. 'T HART, *Leven in Utrecht 1850-1914*. Groei naar een moderne stad. 348 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 90-6550-888-0, €29,-.

Utrecht was in de negentiende eeuw bepaald geen gezapige en deftige rentenierstad, zoals vaak is beweerd. Er werd hard gewerkt aan de verbetering van de armenzorg, de volksgezondheid, de volkshuisvesting, de werkgelegenheid en de arbeidsomstandigheden. Het leven van de gewone Utrechters, die in dit boek centraal staan, werd een stuk aangenamer.

Een uitgave van Verloren. Zie www.verloren.nl.

Uw aannemer:

- flexibele organisatie***
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding***
- tevreden klanten bepalen ons succes***
- wij doen wat we zeggen***
- grote betrokkenheid bij klant en project***
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest***

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS *Advocaten*

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Domtoren Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 06 - 482 17 115
f 030 - 233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.

Rabobank